

CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR BURSA ŞEHRİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Historical Geography of the City of Bursa Until the Republican Period

Mücahit OĞUL¹

Öz

Şehirler kurulduktan sonra beşeri ve fiziki özellikleri bakımından birçok değişikliğe uğramaktadırlar. Antik çağlarda kurulan şehirlerde yaşanan bu değişimler, günümüzde daha açık bir şekilde tespit edilebilmektedir. Sanayi Devrimi'nden sonra şehirlere olan göçler hızlanmış ve günümüz dünyasında şehir nüfusu kırsal nüfusu geride bırakmıştır. Bu da şehirlerin yapısında eskiye göre ciddi farklılıklar meydana getirmiştir. Tarihi coğrafya araştırmaları sayesinde bir şehrin kurulduğu zamandan günümüze kadar geçirdiği evreler anlamlandırılabilir. Marmara Denizi'nin güneyinde kurulmuş Bursa şehri, tarih boyunca çeşitli medeniyetler ve devletlerin hakimiyeti altında kalmıştır. Bursa şehrinin kurulduğu alan da dahil olmak üzere geniş bir saha antik dönemlerde Bithynia olarak adlandırılmaktaydı. Bithynia kralı Prusias tarafından müstahkem bir kale şehri olarak kurulan Bursa, kurulduktan sonra çevresindeki İznik'ten daha küçük bir şehir olarak varlığını sürdürmüştür. Bithynialılardan sonra şehirde; Roma, Pers ve Bizans hakimiyeti yaşanmıştır. 14. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin şehri ele geçirmesiyle beraber Bursa şehri çevresindeki en önemli yerleşim ve idare merkezi olmuştur. Bu durumun ortaya çıkması, Osmanlı sultanlarının yüksek ihtimam göstererek şehri genişletme politikaları sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin birinci payitahtı olan Bursa şehri, 15. yüzyılda uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Bursa'nın büyüme hızı yavaşlamış olsa da şehir, çağın gerekliliklerine ayak uydurarak önemini korumaya devam etmiştir. 19. yüzyıla ait kaynaklarda, Osmanlı ülkesinde sanayisi en gelişmiş yerin Bursa şehri olduğu belirtilmektedir. Antik dönemlerden itibaren cazibe merkezi olan Bursa kaplıcaları, bu önemini günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Bu çalışmada M.Ö. 2. yüzyılda kurulan Bursa şehrinin Cumhuriyet dönemine kadar geçirdiği evreler tarihi coğrafya disiplinin ilkeleri çerçevesinde açıklanmıştır. Bu amaca yönelik olarak tarihi ve çağdaş kaynaklar beraber incelenmiştir. Çalışmanın neticesinde Bursa şehrinin çok sayıda imparatorluk ve devletin hükümrانlığında bulunduğu ancak en büyük gelişimini Osmanlı Devleti döneminde yaşadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Bithynia, Osmanlı, ipek, ticaret

Abstract

Cities undergo many changes in terms of their human and physical characteristics after they are established. These changes in the cities established in ancient times can be detected more clearly today. After the Industrial Revolution, the urban population overtook the rural population. This has led to significant differences in the structure of cities compared to the past. Thanks to historical geography researches, the evolutions of a city from the time it was founded to the present day can be made meaningful. The city of Bursa, established in the south of the Marmara Sea, has been under the control of different civilizations and states throughout history. In ancient times, a large area, including the area where the city of Bursa was established, was called Bithynia. Bursa, established by the Bithynian king Prusias as a fortified city, continued its existence as a smaller city than its neighbour İznik after its foundation. After the Bithynians domination, the city ruled by Roman, Persian and Byzantine empires. In the 14th century, after the Ottomans conquered the city, Bursa became the most important settlement centre around the city. This was due to the policy of the Ottoman sultans to expand the city with great care. As a first capital of the Ottoman Empire, became an international trade centre in the 15th century. Although the growth rate of Bursa slowed down after the conquest of Istanbul, the city continued to maintain its importance by keeping up with the requirements of the age. According to 19th century sources, Bursa was the most industrialised city in the Ottoman Empire. Bursa thermal springs, which have been a centre of attraction since ancient times, have continued this importance until today. In this study, the phases of the city of Bursa, which was founded in the 2nd century BC, until the Republican period were explained within the framework of the principles of historical geography discipline. To this end, historical and contemporary sources were analysed together. As a result of the study, it was analysed that the city of Bursa was under the sovereignty of many empires and states, but experienced its greatest development during the Ottoman Empire.

Keywords: Bursa, Bithynia, Ottoman, Silk, Trade

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, 0000-0002-2265-5492, mucahitogul@gmail.com

GİRİŞ

10 bin yıl önce bitkileri kültüre alarak yerleşik hayata geçen insanoğlu (Neolitik Devrim), önceleri küçük köylerde yaşadıkdan sonra bilgi birikiminin artmasına bağlı olarak zamanla korunaklı ve büyük şehirlerde yaşamaya başlamıştır. Sanayi Devrimi, şehir nüfusunun hızla artmasıyla sonuçlanmış ve günümüzde dünya nüfusunun yarısından fazlasının şehirlerde yaşamasına neden olmuştur. Tarihi süreç içerisinde, şehir yerleşmeleri beşeri ve fiziki özellikleri bakımından birtakım değişikliğe uğramaktadır (Bayartan, 2005: 87). Tarihi coğrafya araştırmaları sayesinde, bir yerde geçmişten günümüze yaşanan mekânsal değişiklikler tespit edilebilmekte ve geçmişle günümüz arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konabilmektedir (Gümüüşçü, 2018: 102).

Bursa şehri ve çevresinde yerleşmenin tarihi Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Avcı toplayıcı yaşam tarzından köylü üretim tarzına geçişin yaşandığı Bursa şehri ve çevresinde, maden çağları sonrası büyük şehirler kurulmuş ve imparatorlukların mücadele sahası haline gelmiştir. Yerleşilen saha insan için; yiyecek temininde, barınma sağlanmasında ve korunma ihtiyacını giderilmesinde büyük önem arz eder (Doğan, 2009: 57) Bursa şehri ve çevresinin tarih öncesinden bu yana çekim merkezi olması üzerinde şehir ve çevresinde hakim olan doğal koşullar (konum, iklim, yüzey şekilleri, toprak, bitki örtüsü ve su kaynakları) belirleyici olmuştur.

Çalışma sahası olarak belirlenen Bursa şehri, Bithynia kralı Prusias tarafından doğal kale görünümüne sahip bir traverten terası üzerinde kurulmuştur. Şehir kurulduktan sonra bazı değişikliklere uğrasa da Osmanlıların şehri fethetmesine kadar geçen 14 asır boyunca kale kent hüviyetinden çıkamamıştır. Osmanlılar, fetihten sonra Bursa'yı başkent ilan etmiş ve şehri kaleden dışarı doğru genişletmeye çabalamışlardır. Bu çabalar sonuç vermiş ve Bursa şehri asıl önemine ve büyüklüğüne bundan sonra kavuşmuştur.

Bu çalışmanın amacı, tarihi çok eski zamanlara dayanan Bursa şehrinin, Cumhuriyet dönemine kadar yaşadığı değişimleri tarihi coğrafya perspektifinden ele almaktır. Tarihi süreç içerisinde Bursa şehrinin önemini anlamak için şehrin kurulduğu yer ve çevresinin doğal özelliklerinin bilinmesinde fayda vardır. Bu nedenle çalışmanın devamında öncelikle şehrin doğal özelliklerine değinilecektir. Bursa şehrinin asıl gelişimi Osmanlı'nın fethinden sonra gerçekleştiği için şehrin Osmanlı öncesi ve sonrası durumu iki farklı başlık altında işlenecektir.

YÖNTEM

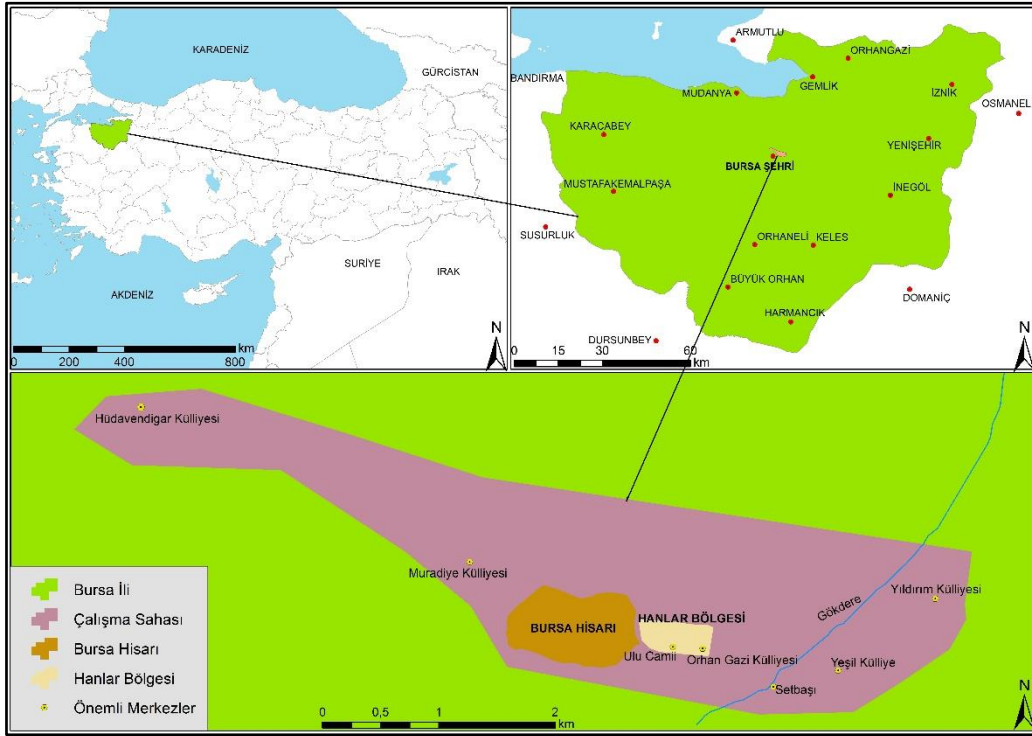
Bursa şehrinin tarihi süreç içerisinde yaşadığı değişimleri ortaya koyabilmek için tarih ve coğrafya bilimlerinin ortaya koyduğu yöntemler bir arada kullanılmıştır. Bu amaçla, ilk olarak gözlem metoduyla saha bütünüyle yerinde incelenmiştir. Daha sonra antik dünyanın gezginlerinden ve yazarlarından olan Strabon ve Yaşlı Plinius'un kendi kitaplarında Bursa şehriyle ilgili zikrettikleri bilgiler irdelenmiştir. Orta Çağ ve sonrasında Bursa şehri ziyaret eden gezginlerin müşahedeleri de analiz edilmiştir. Son olarak çağdaş kaynaklardan da faydalanılarak şehrin tarihi coğrafyası açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca ArcMap 10.8 CBS yazılımıyla çalışma sahasının lokasyon haritası oluşturularak coğrafi bakış açısıyla değerlendirmeler yapılmış ve çalışma, saha fotoğraflarıyla görsel açıdan desteklenmiştir.

BULGULAR

Bursa Şehrinin Doğal Özellikleri

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Bursa şehri, Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde bulunmaktadır (Şekil 1). Şehrin doğal görünümünü belirleyen iki jeomorfolojik unsur göze çarpmaktadır. Bunlar, Bursa Ovası ve Uludağ'dır. Antik kaynaklarda 'Miski Olimpi', daha yakın dönemde Keşiş Dağı olarak da zikredilen Uludağ, 2.600 m'ye varan zirvesiyle kuzeybatı Anadolu'nun en yüksek zirvelerinden birini oluşturmaktadır (Ketin, 1947: 60). Hersinyen orojenezisiyle oluşmuş masif bir kütle olan Uludağ (Erinç, 1949: 79), epirojenik hareketlere bağlı oluşmuş bir antiklinaldir (Ardel, 1944: 40). Uludağ'ın eteklerinden başlayarak kuzeye doğru uzanan Bursa Ovası da bir senklinal üzerinde bulunmaktadır. Uludağ'dan akan derelerin taşıdığı materyallerin senklinalin içini doldurmasıyla Bursa Ovası meydana gelmiştir (Ardel, 1945: 83). Neolitik Dönem'den itibaren tarım faaliyetlerinin önem kazanmasından dolayı Bursa Ovası verimli topraklarıyla bir çekim merkezi olmuştur. Uludağ da sahip olduğu orman varlığıyla bölgede yaşayan insanlara kereste temininde kolaylık sağlamıştır.

Marmara Denizi ile Bursa şehri arasında yüksek tepelerin olmayışı denizel havanın şehre ulaşmasında kolaylık sağlamış ve şehrin ılıman bir iklime sahip olmasında etkili olmuştur. Çalışma sahasının yıllık ortalama sıcaklığı 14,6 °C, yıllık yağış miktarı ortalama 707,4 mm'dir. Akdeniz ikliminin görüldüğü sahada yağışlar en fazla kış aylarında düşmektedir. Akdeniz iklimin tesiriyle Bursa şehrinde yaygın olan bitki örtüsü makilerdir. Uludağ'ın yamaçlarından itibaren ise ormanlar yayılış gösterirler. Bursa şehrinin büyük bir bölümü Uludağ'dan inen akarsuların oluşturduğu birikinti konileri üzerinde yer aldığı için çalışma alanının hakim toprak örtüsü alüvyal çökellerden oluşmaktadır.

Şekil 1. Bursa Şehrini Lokasyon Haritası.

Osmanlı Dönemine Kadar Bursa Şehri

Coğrafi konumu ve doğal özellikleri gereği Bursa şehrinin bulunduğu alan tarih boyunca insanların rağbet ettiği bir yer olmuştur. Doğu Afrika'dan dünyaya yayılan insanoğlunun Avrupa'ya geçiş noktalarından biri de çalışma sahasıdır. Bursa şehrinin kuzeybatısında yer alan Görükle'de yapılan kazılardan elde edilen çakmaktaşı aletler bu iddiayı doğrular niteliktedir (Şahin, 2021: 85).

Bursa şehri çevresinde yerleşmenin başlangıcı Neolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Bu dönemde kurulan yerleşmelerin çoğu varlığını yitirmiştir. Çalışma sahasının batısında ve Uluabat Gölü'nün yakınlarında bulunan Aktopraklık höyüğündeki buluntulara göre bu alanda yerleşme Neolitikte başlamıştır (Karul vd., 2010: 242).

Antik çağlarda Bursa'nın bulunduğu yer Bithynia olarak adlandırılmaktaydı. Bu bölge; doğuda Zonguldak'ın batı kıyıları (Paphlagonia), kuzeyde Kadıköy'e (Chalcedon) kadar olan Karadeniz sahili, batıda Marmara Denizi'nin güney kıyıları (Propontis) ve güneyde de Uludağ ve Orhanlı Çayı (Phrygia Epiktetos) ile sınırlanmıştır (Strabon, 2000: 55). Bursa ismine antik kaynaklarda 'Prusa' olarak rastlanılmaktadır. İlk coğrafyacılar olan Strabon, ünlü eseri Geographika'da, Prusa şehri kuran kişinin Pers hükümdarı Kroisos ile savaşan Bithynia kralı Prusias olduğunu ifade etmektedir (Strabon, 2000: 57). Romalı Yaşlı Plinius ise Naturalis History isimli eserinde kral Prusias'ın, yanında danışmanlık yapan Kartacalı General Hannibal'ın tavsiyesi üzerine Prusa'yı kurduğunu ifade etmektedir (Plinius, 1855: 493). Lidya kralı Kroisos ile Bithynia kralı Prusias'ın arasında 300 yıllık zaman farkı bulunduğunu ifade eden Doğancı, bu iki rivayetten Yaşlı Plinius'ununin gerçeğe daha yakın olduğunu ifade eder (Doğancı, 2005a: 35). İki rivayetten hangisi doğru kabul edilirse edilsin Prusa isminin Bithynia kralı Prusias'dan geldiği anlaşılmaktadır.

Antik dönemde Bithynia'da Thrak soyundan gelenler yaşıyordu. Bunlar, M.Ö. 1200 yıllarında boğazlar üzerinden geçerek bölgeye yerleşmiş ve buradaki yerleşik halka egemen olmuşlardır (Texier, 2002: 77). M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Lidya hakimiyetine giren Bithynia, M.Ö. 545 yılında Perslerin bölgede üstünlük kurmasıyla Perslerin satraplık örgütüne dahil edildi. Bithynialılar Pers egemenliği boyunca bir nevi özerk olarak yönetildiler. M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'in Persleri mağlup etmesi üzerine Bithynia bölgesi Makedon İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil oldu. Kısa süre sonra M.Ö. 327-279 yılları arasında Bithynia krallığı yapmış olan Zipotes zamanında güçlenmeye başlayan Bithynialılar, M.Ö. 94 yılına kadar kendi kralları tarafından yönetildi (Sevin, 2001: 29). Bursa şehrinin kurulması da bu dönem de gerçekleşmiştir.

Şekil 2. Doğal Bir Kale Görünümüne Sahip Bursa Traverten Terasının Altıparmak Caddesi'nin Güneyinde Kalan Kısmı
(Kaynak: Dergi Bursa).

Bursa şehrinin ilk kurulduğu yer, bugün Hisar Sementi denilen alandır. Bu alan, doğal bir kale formunda olup, üç tarafı derin uçurluklarla çevrelenmiş bir traverten terası üzerinde bulunmaktadır. Şehir içinde bulunan fay kaynakları bu oluşumun meydana gelmesinde etkili olmuştur. Bursa şehrinin nüvesini oluşturan bu traverten terasının Altıparmak Caddesi'nin güneyinde kalan kısmı (Şekil 2) en dik yerlerinden biri olup yaklaşık 40 m'lik bir sarplık teşkil eder. Şehrin her yerinden görülen bu yüksek teras Bursa Hisarı'dır (Ergenç, 2006:16). Şehirlerin kuruluş yerinin belirlenmesinde önemli olan faktörlerden biri de kolay savunabilir olması ve güvenlik ihtiyacını karşılayabilecek nitelikte olmasıdır. Kaleler, şehrin gelişimini belirlemekle beraber düşman saldırıları ve yağmalamalara karşı koymada etkili olan yapılardır (Yiğit, 2019: 205). İşte, Bursa Hisarı da tam bu nedenle doğal bir kale formuna sahiptir ve savunma savaşlarında surlar önemini kaybedene dek fethedilmesi zor bir şehir olmuştur.

Tarım faaliyetleri, yerleşik yaşama geçen toplumlar için en önemli geçim kaynağıydı. Bursa şehrinin kurulduğu yerde, Bursa Ovası gibi geniş ve verimli düzlüklerin bulunması, su kaynakları açısından sıkıntı olmayışı Bursa'nın önemini ve çekiciliğini arttırmıştır. Tüm bunlara ek olarak; İstanbul, Chalcedon (Kadıköy), Bergama ve Efes gibi dönemin büyük kentlerini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunması Bursa şehrinin kurulduğu yerin önemini arttırmıştır (Özgan, 2008: 20).

Son Bithynia kralı IV. Nikomedes, ölmeden önce ülkesinin topraklarının Roma Devleti'ne katılmasını vasiyet etmişti. Onun MÖ. 74 yılında ölmesi üzerine Bithynia ülkesi tamamıyla Roma hakimiyetine girmiştir. Ancak durumu kabullenemeyen Pontus kralı VI. Mithridates Bithynia bölgesini işgal etti. Bunun üzerine M.Ö. 66 yılında Roma ve Pontus Krallığı arasında yapılan savaş neticesinde Pontus kralı VI. Mithridates ağır bir yenilgiye uğradı ve Prusa dahil tüm Bithynia ülkesinde uzun yıllar sürecek Roma hakimiyeti başladı (Savran Şerbetçi, 2017: 120).

Roma döneminde Prusa'da imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Özellikle I. ve II. Yüzyıllarda yaşamış Romalı Genç Plinius'un Bithynia eyaletine vali olarak atanması, Prusa'nın hızla bayındır hale gelmesini sağlamıştır. Genç Plinius'un, Roma İmparatoru Traianus'a (M.S. 53-117) yazdığı mektuplardan Prusa'nın doğal kaynaklarından istifade etmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Genç Plinius, günümüzde de meşhur Pythia'daki (Çekirge), fay kaynaklarının değerlendirilmesi amacıyla mevcut hamam kalıntılarını imar ederek halkın hizmetine sunmuştur (Uludağ, 2007: 221-222). Prusa şehri Roma döneminde imtiyazlı şehirlerden biriydi. Örneğin sikke basma ve mahkeme düzenleme yetkisine sahip olmak bunların başında gelmektedir. Ayrıca diğer Roma şehirlerinde olduğu gibi, Prusa'nın kendine ait bir halk meclisi bulunmaktaydı (Doğancı, 2005a: 37-38). Roma Devleti ikiye ayrıldıktan sonra Doğu Roma'nın (Bizans) hakimiyet sahasında kalan Bithynia bölgesi, Osmanlılar buraya gelene kadar istikrarsız bir dönem geçirmiştir. 3. yüzyılın sonlarına doğru Gotların Prusa'yı yağmalamaları ve Bizans ile Persler ve Müslüman Araplar arasında süren savaşlar Prusa'yı olumsuz etkilemiştir. Bölgede

Bizans hakimiyetinin pekişmesinden sonra, Prusa'nın gelişmesi hızlanmış ve Prusa Bizans için önemli bir şehir haline gelmiştir.

Prusa için Apameia Myrleia'nın (Mudanya) önemi büyüktür. Prusa'ya 25 km uzaklıkta bulunan Apameia Myrleia, bugün olduğu gibi antik dönemde de Prusa'nın iskelesiydi. Uludağ'dan elde edilen keresteler Apameia Myrleia limanından ihraç ediliyordu. Ayrıca Konstantinopolis (İstanbul) ile Prusa da bu liman üzerinden birbirine bağlıyordu (Doğancı, 2005b: 181). Bu sayede Prusa ile Konstantinopolis arasındaki ilişkiler her zaman güçlü olmuştur.

Bizans döneminde Bithynia'nın verimli arazileri imparator ve senatonun tasarrufu altındaydı. Prusa'nın geniş düzlüklere sahip verimli bir ovaya sahip olmasından dolayı bölgede on binlerce dönüm toprağı olan bir çiftlik sahibi bulunmaktaydı. Bu çiftlik ve köylerde yürütülen ekonomik faaliyetin türü sarayın ihtiyaçlarına göre yapılmaktaydı. Örneğin, bazı köyler çeltikçi, bazı köyler sığır, koyun yetiştiricisi veya meyve üreticisiydi. Bu durum, Osmanlı hakimiyetinde de devam etmiştir (Kaplanoğlu, 2005: 132).

Bizans hakimiyeti boyunca Prusa'nın şehir formunda önemli değişiklikler yaşanmamıştır. Şehir, hisar içiyle sınırlı kalmış ve hisarın etrafındaki surlara burçlar eklenerek surlar sağlamlaştırılmıştır (Dörtok Abacı, 2005 :21). 1080 yılında Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah İznik'i fethedip başkent yaptığında Prusa'yı da ülkesine katmıştı. Ancak 1107'de yaşanan taht kavgaları neticesinde Prusa tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. 1326'da Osmanlılar tarafından fethedilene dek burası Bizans toprakları olarak kalacaktır.

Osmanlı Döneminde Bursa Şehri

Bursa şehri, tarihinin en parlak dönemini Osmanlı döneminde yaşamıştır. Henüz beylikten devlet olma yoluna yeni girmiş Osmanlıların ilk payitahtı (başkent) olma özelliğine sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, Bursa'yı kuşatma altına almasına rağmen, şehir 10 yıl boyunca bu kuşatmaya direnmiştir. Kuşatma devam ederken Osman Gazi ölmüş yerine de Orhan Gazi geçmiştir. 6 Nisan 1326'da muhasaraya daha fazla dayanamayan Bursa şehri, Orhan Gazi'ye teslim olmuştur.

Osmanlılar Bursa'yı fethettiklerinde Bursa şehri yalnızca hisar içiyle sınırlıydı. Hisarın dışında şehir yerleşmesi bulunmuyordu (Yahşi, 1998: 24). Orhan Gazi, fethin akabinde ilk iş olarak hisar içindeki gayrimüslim nüfusu stratejik kaygılarla Hisar'ın dışına nakletti. Hisar içine ise Türkleri yerleştirdi (İnalçık, 1992: 446). Osmanlıların yeni fethettikleri yerde uyguladıkları istimalet (hoşgörü) politikası Bursa'da da uygulandı. Buna göre Bursa ve çevresindeki halkın fetihten önce olduğu gibi toprakları üzerinde yaşamasına izin verildi. Çünkü Bursa halkı ipek böcekçiliği, dokumacılık ve çömlekçilik yapıyor bunlar da şehrin ekonomik etkinliklerinde belli bir değer sağlıyordu (Kaplanoğlu, 2005: 135).

Orhan Bey, Bizans döneminde bugünkü Tophane Meydanı'nın kuzeybatı ucunda inşa edilmiş tekfur sarayını Bey Sarayı olarak yeniden yaptırdı. Hisar içindeki manastırı da camiye çevirdi. Orhan Gazi, muhtemelen hisar içiyle sınırlanmış dar bir şehrin başkent niteliklerine sahip olamayacağına inanıyordu. Bu nedenle şehrin hisar dışına doğru genişlemesi için hisarın doğusuna Orhan Camii'ni yaptırdı. Caminin etrafında imaret, medrese, hamam ve kervansaray (Beyhan, Emirhan) da inşa edilerek burası tam bir külliye (kompleks) haline getirilmiş oldu (İnalçık, 1992: 446).

Orhan Bey'in saltanatı sırasında Bursa şehrini ziyaret eden ünlü seyyah İbn-i Batuta, Orhan Bey'in en güçlü Türkmen beyi olduğunu belirtir. Bursa şehrini; çevresinde bol su taşıyan akarsuların ve bahçelerinin olduğunu, caddelerinin geniş ve çarşılarının güzel olduğu muazzam bir şehir olarak niteler (İbn Batuta, 2004: 428-431).

Orhan Gazi'nin şehri genişletme politikası kendinden sonra tahta çıkan dört Osmanlı sultanı tarafından da devam ettirildi. I. Murat tarafından Çekirge'de yaptırılan Hüdavendigâr Külliyesi, Yıldırım Beyazıt tarafından yaptırılan Yıldırım Külliyesi, I. Mehmet tarafından yaptırılan Yeşil Külliye ve II. Murat tarafından yaptırılan Muradiye Külliyesi Orhan Gazi'nin başlattığı geleneğin mümessilleridir. Bahsi geçen bu dört külliye, Bursa şehrinin gelişim yönünün belirlenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı sultanlarının adlarıyla anılan bu yapıların inşasından hemen sonra etrafında yeni mahallelerin oluşması bu yargıyı destekler niteliktedir (Oğul, 2018: 58). Kuruluş devri Osmanlı sultanları, yeni külliyeler yaparak şehri genişletirken bir yandan da Orhan Gazi Külliyesi'nin etrafını doldurarak bu bölgenin merkez fonksiyonunu pekiştirmişlerdir (Dostoğlu, 2009: 11-12). Ayrıca bahsi geçen külliyeler, dikkat çekmek ve net bir mekân duygusu oluşturmak amacıyla tepelere inşa edilmiştir (Savran Şerbetçi, 2017: 120).

Şehrin batı ucunda yapılan Hüdavendigâr Külliyesi ile doğu ucunda yapılan Yıldırım Külliyesi, şehrin gelişim yönünün belirlenmesinde başarılı olamamıştır. Çünkü her iki nokta da şehrin nüvesinden (Hisar) uzakta kalmaktaydı. O dönemki nüfus artışı bu yönlü bir gelişmeyi kaldıracak nicelikte değildi (Ergenç, 2006: 20). Edirne I. Murat tarafından fethedilip başkent yapılmasına rağmen Bursa öneminden bir şey kaybetmemiştir. Başkent'in Bursa'dan Edirne'ye taşınmasının sebebi Osmanlı akımlarının Rumeli'ye doğru olması ve Edirne'nin de bu açıdan stratejik bir noktada bulunmasıdır (Ortaylı, 2021 :21). Tarihi vakalardan anlaşıldığına göre, Edirne resmi başkent olsa da Bursa şehri Osmanlı Devleti'nin pratikteki asıl

başkentidir. Edirne'nin fethinden sonra padişahların cüluslarının (tahta çıkma) Bursa'da gerçekleşmeye devam etmesi ve şehri genişletmek amacıyla yeni külliye yapıtıp, öldükten sonra da buraya defnedilmeleri bu iddiayı doğrulamaktadır. Bursa şehrinin gözden düşmesi ve kentsel gelişiminin yavaşlaması İstanbul'un fethinden sonra olmuştur.

Bursa şehrinin gelişmesi ve genişlemesinde en büyük ilerlemeler Yıldırım Beyazıt zamanında olmuştur. Yıldırım Beyazıt'ın saltanatı döneminde, Orhan Gazi Külliyesi'nin yakınında ve bugün dahi şehrin en büyüğü olan Ulu Camii inşa edilmiştir. Sultan Beyazıt, bununla yetinmeyip şehirde; medrese, darülaceze, şifahane ve şadırvanlar da inşa ettirdi. Ayrıca şehri, dışardan gelebilecek tehlikelere karşı savunmak için güçlü surlar yaptırmıştır (Kandes, 2008: 94). Bu dönemde, Antalya'dan Bursa'ya bağlanan yollar vasıtasıyla Baharat Yolu ve Amasya-Tokat üzerinden İpek Yolu, Bursa'da keşiyordu. Böylelikle, fethin üzerinden 100 yıl geçmeden Bursa uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmişti (İnalçık, 2020: 70). Ancak, 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Beyazıt'ı mağlup ederek Bursa'ya giren Timur ve ordusu Bursa şehrinin yakıp yıkmıştır. Yangın sırasında birçok eser yok olmuştur. Bu durum şehrin gelişiminin duraklamasına neden olmuştur.

Ankara Savaşı'ndan 1413 yılına kadar süren 11 yıllık fetret döneminde Bursa şehri, Yıldırım Beyazıt'ın oğulları arasında geçen taht kavgalarından olumsuz etkilenmiştir. Diğer şehzadelere üstünlük kurarak tek başına tahta geçen I. Mehmet'in (Çelebi), Orhan Gazi Külliyesi ile Yıldırım Külliyesi arasındaki boşluğa yaptırdığı Yeşil Külliye, şehrin gelişim yönünü belirlemiştir. Böylelikle, Setbaşı ve Emir Sultan'a doğru birleşme sağlanmıştır. Muradiye Külliyesi'nin yapılmasıyla beraber şehrin kendine has dokusu II. Murat döneminde oturmaya başlamıştır (Ergenç, 2006: 20-21). Bu dönemde Bursa'ya gelen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiere, Bursa'nın önemli bir ticari merkez ve Türklerin en muazzam beldesi olduğunu belirtir (De La Broquiere, 1892: 131-137).

Şekil 3. Kozahane'nin Dışından ve İçinden Görünümü.

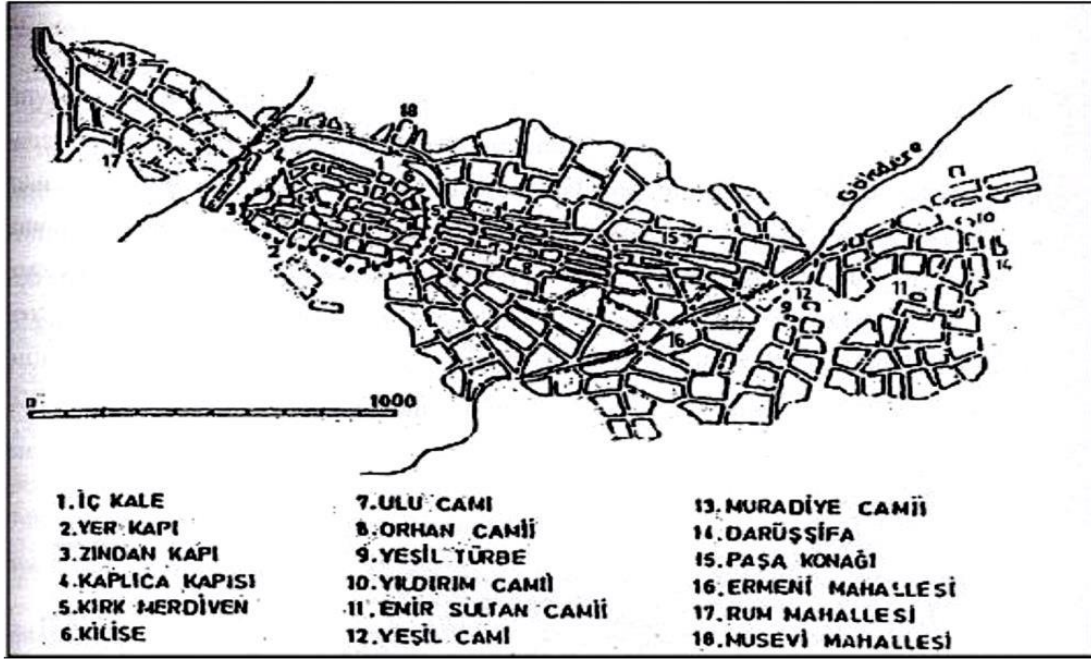
15. yüzyılda Bursa şehri, Avrupa'ya ihraç edilen değerli İran ipeklerinin uluslararası antrepo haline gelmiştir. Her yıl ortalama 5-6 kervanın geldiği Bursa şehir gümrüğünde, 1479 yılına doğru yılda 15.000 altın duka gelir elde edilmişti. Ayrıca İran'dan gelen kervanlar dönüşte Avrupa'dan gelen değerli yününü doğu memleketlerine taşıymaktaydı. Bu dönemde Bursa'nın şehir nüfusu 50.000'den fazladır. (İnalçık, 2020: 123-124). Osmanlı öncesi Bursa şehrinin Hisar içiyle sınırlı kaldığı ve çevresindeki diğer şehirlere nazaran (İznik ve İzmit gibi) daha az önemli olduğu düşünülürse, 150 yıl gibi bir sürede Bursa şehrinin değişimi ve gelişiminde Osmanlı sultanlarının çaba ve gayelerinin ne kadar etkili olduğu anlaşılabilir.

Osmanlı sultanlarının, külliye yer seçiminde hedefledikleri kazanımları gerçekleştirme yöntemi, bugünün Bursa şehrinde pek rastlanılan bir özellik değildir. O dönem için Bursa şehrinin kuzeyi düzlük alan olmasına rağmen şehrin gelişim yönü olarak Hisar'ın doğu ve batısındaki engebeli yamaçların tercih edilmesinde maksat, Bursa Ovası'ndaki ziraatı

korumak olmalıdır (Oğul, 2018: 61). Ancak günümüzde böyle bir gaye güdülmemiş ve günümüz Bursa şehrinin yarısından fazlası ova üzerine yerleşmiştir.

16. yüzyılda Bursa şehri, Osmanlı Devleti'nin imalat sanayisinde en önde gelen şehirlerden biri olmuştur. 1502 yılında Bursa'daki ipekli tezgahı sayısı 1.000'in üzerindeyken İstanbul'da yüzyılın ortalarında sadece 300 kadar tezgah bulunmaktaydı (İnalçık, 2020: 268). Bu döneme gelene kadar yapılan çok sayıda han ve kervansaray Bursa'da ipek ticaretinin canlanmasını kolaylaştırmıştır. Bu hanların başlıcaları; Emir (Bey), Eski Yeni (Tahıl), Geyve, İpek, Piringç, Tuz ve Koza (Şekil 3) hanlarıdır.

17. yüzyıla gelindiğinde devletin zayıflaması ve ticaret yollarının değişmesi Bursa şehrinin ticari fonksiyonunu azaltmıştır. Bu da şehrin gelişiminin yavaşlamasına neden olmuştur (Dörtok Abacı, 2005: 29). Sanayi Devrimi'yle beraber ipek tezgâhları önemini kaybetmiştir. Ancak, Bursa şehri tarihi kökleri itibarıyla tekstil sektörüne aşinadır. Bu nedenle Osmanlı döneminde Bursa'da tekstil fabrikaları ipekli tezgâhlarının yerini almaya başlamıştır.

Şekil 4. 1766 Yılına Ait Niebuhr'un Bursa Şehir Krokisi (Kaynak: BBB, 2014 CBS Arşivi).

18. yüzyılda Bursa'ya gelen Alman seyyah Niebuhr tarafından çizilen kroki (Şekil 4), şehrin o dönemki dokusunu açıkça göstermesi bakımından önemlidir. Niebuhr'un Bursa krokisine göre şehrin doğu sınırında Yıldırım Külliyesi, batı sınırındaysa Muradiye Külliyesi bulunmaktadır. Buna göre 14. yüzyıldaki şehir formunda çok büyük değişiklikler olmamış ancak Hisar ile doğu ve batı sınırları arasındaki boşluklar doldurulmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa başta olmak üzere dünyada sanayileşme hız kazanmıştır. Bursa şehri hakkında bu döneme ait detaylı bilgiler veren Şemsettin Sami, Kâmûsü'l A'Lâm adlı eserinde 19. yüzyıl sonlarında Bursa şehrinde tekstil sanayisine bağlı 29 buharlı fabrikanın işlediğini, kumaş üretiminde çalışan 30 makinenin bulunduğunu belirtir. Mezkûr eserde imalat sanayisinin de devam ettiği zikredilmektedir. Buna göre, imalat sanayisinin çeşitli tekstil dallarında kullanılan 1.250 tezgâhın faaliyette olduğu ifade edilmektedir. Şemsettin Sami'ye göre Osmanlı Devleti'nde sanayisi en çok gelişen şehir Bursa'dır (Sami, 1890: 1295).

Kâmûsü'l A'Lâm'da dönemin nüfus özelliklerinden de bahsedilmektedir. Buna göre Bursa şehrinin 70.000 civarında nüfusu olduğu ve bunların çoğunluğun Müslüman olmakla beraber az sayıda Rum, Ermeni ve Yahudi olduğu ifade edilmektedir. Şehrin 15. yüzyıldaki formunu koruduğu da anlaşılmaktadır. Şehirde 26 medrese, 5 kütüphane, 27 tekke, bir hastane, bir ıslahhane (sanayi mektebi), iki ortaokul (rüştiye), bir lise (idadiye), ve ilkokul düzeyinde birçok iptidai mektep bulunduğu belirtilir. Şemsettin Sami'ye göre Bursa şehrinin dış ticareti tarım ve hayvancılıkta üretilen ham maddeye bağlıdır. Buna göre; Bursa şehrinin yıllık 500.000 kıyye (650 ton) ipek kozası ve hayli miktarda kestane ihrac edilmektedir (Sami, 1890: 1295). Ticaret yollarının değişmesiyle beraber ham ipeğin şehre ulaşamaması halkı ipek üretimine yönlendirmiştir. Bursa ve çevresinde dut ağaçlarının bol miktarda olması ipek böcekçiliğini kolaylaştırmaktadır.

Antik çağlardan itibaren bir çekim merkezi olma özelliğini kazanmış Bursa kaplıcalarının bu hüviyetini devam ettirdiği bahsi geçen eserden anlaşılmaktadır. Şehrin batısındaki Çekirge semti ve çevresinde; Büyük ve Küçük Kükürtlü, Yeni Kaplıca,

Kaynarca, Kara Mustafa, Eski Kaplıca ve Çekirge isimleriyle yedi mamur hamam bulunduğu ve bu hamamlara ilk ve sonbahar aylarında Osmanlı içinden ve dışından çok sayıda ziyaretçinin geldiği ifade edilmektedir (Sami, 1890: 1296).

1837'de Bursa şehrinde faaliyete giren ipek fabrikaları sayesinde Bursa, Avrupa ülkeleri için yalnızca ham ipek üreten bir yer olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra şehirde üretilen ham ipekler yerel sanayi için ham madde temininde kullanılmıştır. 1914'te Bursa şehrinde üretilen ham ipek miktarı 1.000 tona ulaşmıştır (İnalçık, 1992: 448). Türklerin Bursa'yı ele geçirmesinden sonra ipek sanayisi her zaman önemli olmuştur. Bunun bir göstergesi olarak, Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından 1888 yılında 'Harir Darüt Talimi' adıyla bir ipekböcekçiliği okulu açılmak suretiyle ipekböcekçiliği teknikleri öğretimi amaçlanmıştır (Akay Ertürk, 2008: 330). Tekstil sanayisindeki bu ilerlemeler, I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle yavaşlaşsa da Cumhuriyet devrindeki yeni teşebbüslerle tekrar hareketlenecektir. 8 Temmuz 1920'de Yunan işgaline uğrayan Bursa şehri 11 Eylül 1922'de düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bursa şehri, 1926'da yeniden teşkilatlandırılan Bursa ilinin merkezini oluşturmuştur.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Antik çağlarda Miski Olimpi, Türk döneminde de Keşiş Dağı olarak bilinen Uludağ'ın eteklerinde kurulan Bursa şehri, kuruluşundan hemen sonra çok önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehrin kurulduğu yer günümüzde Hisar Semti olarak adlandırılan yerdir. Bu alan üç tarafı sarp bir bayır üzerinde bulunan bir traverten terasıdır. Şehrin yakınlarında bulunan fay kaynaklarından çıkan kalsiyum bikarbonatlı sular bu traverten terasının teşekkülünde etkili olmuştur. Bu haliyle, Bursa Hisar'ı doğal bir kale görünümüne sahip bulunmaktadır. Bursa ve çevresine ılıman bir iklimin hakim olması, şehrin kuzeyinde bulunan geniş Bursa Ovası'nın verimli toprakları ve su kaynaklarının yeteri derecede bulunması Bursa şehrinin kuruluş yerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, antik çağın önemli şehirlerini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunması da şehrin ulaşım fonksiyonunun güçlenmesine neden olmuştur.

Bursa şehri, kurulduğu dönemden Osmanlı hakimiyetine girene kadar İznik'in gölgesi altında kalmıştır. Ancak kuruluş devri Osmanlı sultanlarının özel çaba ve gayretleriyle İstanbul'un fethine kadar Bursa, Osmanlı ülkesinin en mamur şehri olmuştur. Antik çağlarda Bithynia kralı Prusias tarafından kurulan Bursa şehri, onun adına ithafen Prusa olarak adlandırılmıştır. Bithynia egemenliğinden sonra şehre önce Romalılar daha sonra Persler hakim olmuşsa da Romalılar şehri tekrar ellerine geçirmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Prusa'da Bizans (Doğu Roma) hakimiyeti başlamıştır. Bizans döneminde Prusa'da kale surları güçlendirilmiş ancak şehir sur dışına yayılmamıştır.

1326'da şehri fetheden Orhan Gazi, kısa bir süre sonra hükümet merkezini buraya taşımış ve Prusa'yı başkent olarak ilan etmiştir. Bu dönemden itibaren şehir Türkçede Bursa olarak adlandırılacaktır. Orhan Gazi, fethin hemen akabinde stratejik kaygılardan ötürü Hisar içindeki Rumları Hisar'ın dışına yerleştirmiş, onlardan boşalan yerlereyse Türkleri almıştır. Bundan sonra şehrin Hisar dışına doğru büyümesi için Orhan Gazi Külliyesi'ni yaptırmıştır. Kendisinden sonra gelen padişahlar da bunu bir geleneğe dönüştürmüş ve şehrin çeşitli yerlerinde padişah adıyla anılan külliye ve mahalleler ortaya çıkmıştır. Orhan Gazi'den sonra tahta oturan I. Murat, Edirne'yi başkent yapsa da fiili olarak başkent Bursa kalmaya devam etmiştir. Bu durumun en bariz göstergesi padişahların cüluslarının Bursa'da gerçekleşmesi ve öldükten sonra kendi adıyla yaptırdıkları külliye gömülmelidir.

15. yüzyılın ortalarında İstanbul'un fethedilip başkent yapılması, Bursa'nın gelişimine olumsuz etkide bulunmuştur. Ancak, kuruluş devri Osmanlı sultanlarının Bursa'da yaptırdıkları külliyeler, şehrin büyümesine ve gelişmesine yeterince katkıda bulunmuştur. Bursa şehrinin klasik kent dokusu 15. yüzyılda Muradiye Külliyesi'nin yapılmasıyla tamamlanmış ve Cumhuriyet dönemine kadar neredeyse aynı kalmıştır.

15. yüzyılda Bursa şehri İpek ve Baharat yolları üzerindeki önemli bir merkez haline gelmiştir. Özellikle İran ipeğinin batıya pazarlanması Bursa üzerinden gerçekleşmiş ve Bursa bu anlamda ticari antrepo konumuna yükselmiştir. Uluslararası ticaret yollarının değişmesi Bursa'da İpek üretimini teşvik etmiştir ancak Sanayi Devrimi'yle beraber ucuz ipek malların ülkeye girmesi Bursa'yı olumsuz etkilemiştir. İpek üretimini geleneksel olarak benimsemiş Bursa şehri bu yüzden Osmanlı tekstil sanayisinin merkezi olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da 29 tekstil fabrikasının faaliyette olduğu dönemin kaynakları tarafından belirtilmiştir. 1914'te ise Bursa'da üretilen ham ipek miktarı 14.000 tona ulaşmıştır. Antik çağlardan itibaren kaplıcalarıyla ünlü Bursa, 19. yüzyıl sonlarında yedi hamama sahipti. Kaplıca sularının şifalı olduğuna inanıldığı için, bu hamamlar ülke içi ve dışından her yıl çok sayıda turist ağırlıyordu. 1920'de Yunan işgaline uğrayan Bursa şehri iki yıl sonra düşman işgalinden kurtarılmış ve 1926'da yeniden teşkilatlandırılan Bursa ilinin merkez ilçesini oluşturmuştur.

EXTENDED SUMMARY

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE CITY OF BURSA UNTIL THE REPUBLICAN PERIOD

INTRODUCTION

Urban settlements have transformed in terms of their human and physical characteristics in the history (Bayartan, 2005: 87). Thanks to historical geography research, spatial changes from past to present in a place can be detected and similarities and differences between the past and the present can be revealed (Gümüşçü, 2018: 102). After the chalcolithic ages, large cities were established in Bursa and its surroundings and this place became a battleground for empires. For human beings the settled area is very important in providing food, shelter and meeting the need for protection (Doğan, 2009: 57). The fact that the city of Bursa and its surroundings have been a center of attraction since prehistoric times is due to its natural features (location, climate, landforms, soil, vegetation, and hydrological sources). The aim of this study is to consider the spatial changes experienced by the city of Bursa until the Republic period from the perspective of historical geography.

METHOD

To reveal the changes experienced by the city of Bursa in the historical process, the methods of history and geography sciences were used together. For this purpose, firstly, the entire field was examined on-site using the observation method. Then the city of Bursa was researched in the historical literature. The observations of travelers who visited Bursa in the Middle Ages and later were also analyzed. Finally, the historical geography of the city is explained by making use of contemporary sources. Additionally, location map of the study area was created with ArcMap 10.8 GIS software and evaluations were made from a geographical perspective. Thus, the study was visually supported with field photographs.

FINDINGS

Due to its geographical location and natural features, the area where the city of Bursa is located has been a popular place for people throughout history. According to the finds from the Aktopraklık mound near Uluabat Lake to the west of the study area, occupation in this area started in the Neolithic period (Karul vd., 2010: 242). In ancient times, the area where Bursa is located was called Bithynia (Strabon, 2000: 55). Thracian ancestry inhabited Bithynia in antiquity. They crossed the straits around 1200 BC and settled in the region and dominated the inhabitants (Texier, 2002: 77). Bithynia, which came under Lydian rule from the VII century BC, was included in the satrap organization of the Persians when the Persians established supremacy in the region in 545 BC.

The first place where the city of Bursa was founded is the area today called Hisar District. This area is in the form of a natural castle and is located on a travertine terrace surrounded by deep cliffs on three sides. The part of this travertine terrace to the south of Altıparmak Street (Figure 2) is one of the steepest parts and forms a steep slope of about 40 m (Ergenç, 2006:16). One of the important factors in determining the location of the establishment of cities is that they can be easily defended and can meet the security needs (Yiğit, 2019: 205). Therefore, Bursa Hisar was a difficult city to conquer until the walls lost their importance in defensive battles.

Agriculture was the most important source of livelihood for societies that settled down. The presence of large and fertile plains such as the Bursa Plain and the abundance of water sources have increased the importance and attractiveness of Bursa. Also, being located on the roads connecting the great cities of the period such as Istanbul, Chalcedon (Kadıköy), Pergamon and Ephesus increased the importance of the place where Bursa was founded (Özgan, 2008: 20). The appointment of Pliny the Younger as governor of the province of Bithynia enabled Prusa to prosper rapidly. Pliny reconstructed the ruins of the baths in Pythia and made them available to the people (Uludağ, 2007: 221-222). Prusa was one of the privileged cities during the Roman period. For example, having the authority to mint coins and hold court is one of the most important of these (Doğanci, 2005a: 37-38).

During the Byzantine period, the fertile lands of Bithynia were under the control of the emperor and the senate. Since Prusa had a fertile plain with wide plains, there were farm owners with tens of thousands of acres of land in the region. The type of economic activity carried out in these farms and villages were made according to their needs (Kaplanoğlu, 2005: 132). There were no significant changes in the city form of Prusa during Byzantine rule. The city was limited to the inside of the fortress and the fortifications were strengthened by adding bastions to the walls around the fortress (Dörtok Abacı, 2005 :21).

During the Ottoman period, city of Bursa experienced the most brilliant period of its history. When the Ottomans conquered Bursa, the city was limited to the fortress. There was no city settlement outside the fortress (Yahşi, 1998: 24). Following the conquest, the first thing Orhan Gazi did was to transfer the non-Muslim population to out of the castle (Hisar) due to strategic concerns. Then he settled the Turks inside the Hisar (İnalçık, 1992: 446). The policy of tolerance that the Ottomans practiced in the newly conquered areas was also applied in Bursa. Accordingly, the people of Bursa and its surroundings were allowed to live on their lands as they did before the conquest. Because the people of Bursa were engaged in sericulture, weaving and pottery, which provided a value in the economic activities of the city (Kaplanoğlu, 2005: 135).

Orhan Bey reconstructed the tekfur palace as the Bey Palace. He also converted the monastery inside the Hisar into a mosque. Orhan Gazi built the Orhan Mosque to the east of the fortress to expand the city outside the fortress (İnalçık, 1992: 446). The famous traveler Ibn-i Batuta, who visited Bursa during Orhan Bey's reign stated that Orhan Bey was the most powerful Turkmen monarch. He describes the city of Bursa as an enormous city surrounded by streams with plenty of water and gardens, with wide avenues and beautiful bazaars (İbn Batuta, 2004: 428-431). Orhan Gazi's policy of expanding the city was continued by the four Ottoman sultans who came to the throne after him. The Hüdavendigar Complex built by Murat I in Çekirge, the Yıldırım Complex built by Yıldırım Beyazıt, the Yeşil Complex built by Mehmet I and the Muradiye Complex built by Murat II are representatives of the tradition started by Orhan Gazi. These social complexes determined the development direction of the city of Bursa. The formation of new neighborhoods around these buildings immediately after their construction supports this judgment (Oğul, 2018: 58). In addition, the Ottoman sultans reinforced the central function of this region by filling in the area around the Orhan Gazi Complex (Dostoğlu, 2009: 11-12). Also, these complexes were built on hills to attract attention and create a clear sense of space (Savran Şerbetçi, 2017: 120).

After the conquest of Edirne, it became the new capital of Ottomans. But, as understood from historical cases, although Edirne is the official capital, the city of Bursa is the actual capital of the Ottoman Empire in practice. The fact that the sultans continued to ascend to the throne in Bursa and that they had new complexes built in order to expand the city and were buried here after their deaths confirms this claim.

The greatest progress in the development and expansion of Bursa was made during the reign of Yıldırım Beyazıt. Madrasahs, hospices, healing centers and fountains were constructed during his time. He also built strong walls to defend the city against external threats (Kandes, 2008: 94). During this period, the Spice Road via the roads connecting from Antalya to Bursa and the Silk Road via Amasya-Tokat intersected in Bursa. Thus, within 100 years of the conquest, Bursa had become an international trade center (İnalçık, 2020: 70). In the 15th century, Bursa became an international entrepot for valuable Persian silks exported to Europe. The city population of Bursa in this period was more than 50,000 (İnalçık, 2020: 123-124).

The 18th century sketch drawn by the German traveler Niebuhr (Figure 4) is important as it clearly shows the pattern of the city at that time. Accordingly, there were no major changes in the city form in the 14th century, but the gaps between the Hisar and the eastern and western borders were filled. In the 19th century, industrialization picked up pace in the world, especially in Western Europe. Şemsettin Sami's statements in this period are noteworthy. According to him, at the end of the 19th century, Bursa had 29 textile factories and 30 machines working in fabric production. It is also mentioned that the manufacturing industry continues. According to Şemsettin Sami, the most industrially developed city in the Ottoman Empire was Bursa (Sami, 1890: 1295).

CONCLUSION

The city of Bursa, founded by Bithynia king Prusias in ancient times, was named Prusa in his name. After the rule of Bithynia, the city was first dominated by the Romans and then by the Persians. But the Romans captured the city again. During the Byzantine period, the castle walls of Prusa were strengthened but the city did not spread outside the walls. The conquest of Istanbul and making it the capital in the mid-15th century had a negative impact on the development of Bursa. However, the complexes built by the Ottoman sultans in Bursa during the founding period contributed sufficiently to the growth and development of the city. The classical urban pattern of the Bursa was completed with the construction of the Muradiye Social Complex in the 15th century and remained almost the same until the Republican period.

KAYNAKÇA

- Akay Ertürk, S. (2008). *Bursa Ovası ve Çevresinin Ziraat Hayatı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ardel, A. (1944). Uludağ Morfolojik Etüt. *Türk Coğrafya Dergisi*, (5-6), 35-60. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tcd/issue/21248/227967>
- Ardel, A. (1945). Bursa Ovası ve Çevresi (Morfolojik Etüt). *Türk Coğrafya Dergisi*, (7-8), 62-96. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tcd/issue/21249/227979>
- Bayartan, M. (2005). Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri. *Coğrafya Dergisi*, (13), 85-92. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iucografya/issue/25062/264584>
- Bursa Büyükşehir Belediyesi. (2014). Cbs Arşivi.
- De La Broquière, B. (1892). *Le Voyage d'Outremer* (Ed. Ch. Schefer), Paris.
- Doğan, M. (2009). Tarihi Coğrafya'dan Bir Örnek: Telmessos. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (19), 55-68. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/466/3760>
- Doğancı, K. (2005a). Antik Prusa Kenti (Ed.). *I. Bursa Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (35-40. ss.). Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Doğancı, K. (2005b). Prusa (Bursa) Kentinden Geçen Antik Yollar (Ed.). *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (169-186. ss.). Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Dostoğlu, N. (2009). Modernleşme Döneminde Bursa'da Kentsel Gelişme (Ed.). *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı* içinde (11-30. ss.). Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Dörtok Abacı Z. (2005). *Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, (8.Cilt.) Türk Tarihi Kurumu Yayınları
- Erinç, S. (1949). Uludağ Üzerinde Glasyal Morfoloji Araştırmaları. *Türk Coğrafya Dergisi*, (11-12), 79-94. İstanbul. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tcd/issue/21251/227992>
- Gümüşçü, O. (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras. *Erdem*, (75), 99-120. DOI: 10.32704/erdem.496740
- İbn Batuta. (2004). *İbn Batuta Seyahatnamesi*. (Çev: A. Sait Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- İnalçık, H. (1992). Bursa. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (c. I, 445-449. ss.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I (66.Basım)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kandes I. V. (2008). *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, Gaye Kitabevi.
- Kaplanoğlu, R. (2005). Osmanlı Kuruluşunda Bizans Köylerinin Kültürel Etkileri (Ed.). *I. Bursa Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (129-145. ss.). Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Karul, N., Avcı, M. B., Deveci, A., & Karkıner, N. (2010). Bursa Aktopraklık Höyük'te Kültür Sektörünün Oluşturulması: Çok Yönlü Bir Proje. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (8), 241-262. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaked/issue/57432/814200>
- Ketin, İ. (1947). Uludağ *Masifinin* Tektoniği Hakkında, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 1(1), 60-88. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjb/issue/45373/568314>
- Oğul, M. (2018). *Osmangazi Şehri'nin Gelişimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ortaylı İ. (2021). Bey Sarayı Yeniden Canlanır mı? (Ed.). *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Özgan, R. (2008). Antik Devirde Bursa (Ed.). *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* içinde (19-25. ss.). Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Plinius. (1855). *The natural history of Pliny*. (Çev: John Bostock ve H.T. Riley). Londra.
- Sami, Şemsettin (1890). *Kâmûsü'l A'lâm (2. Cilt)*, İstanbul: Mihran Matbaası.

- Savran Şerbetçi, Z. (2017). *Bursa'nın Kentsel Gelişim Sürecinde Coğrafyanın Etkileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*. (Çev: A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, M. (2021). Eski Çağlardan Günümüze Ören Yerleriyle Bursa (Ed.). *81 İlde Kültür ve Şehir: Bursa* içinde (54-107. ss.) Bursa: Bursa Valiliği Yayınları.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi 1*, (Çev: Ali Suat). Ankara: Enfarmasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Uludağ, Ő. O. (2007). *Bursa ve Uludağ*. İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi Şehir Kitaplığı.
- Yahşi, T. (1998). *Bursa'nın Tarihi Coğrafyası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yiğit, İ. (2019). Çankırı Şehrinin Mekânsal Gelişimi. *International Journal of Geography and Geography Education*, (39), 203-220. DOI: 10.32003/iggei.491004

İnternet Kaynakları:

<https://www.dergibursa.com.tr/osmangazinin-tarih-ve-cografyasi/> 15.10.2023 tarihinde eriŐildi.